

Drivers of Psychological Operations in Military Organizations: A Case Study of the Islamic Republic of Iran Army

Ebrahim Ejabi¹, Mohsen Karimi²

Received: 17-04-2023

Accepted: 23-07-2023

Abstract

The overall aim of this research is to identify the drivers of psychological operations within the Islamic Republic of Iran Army (AJA). To achieve this objective and answer the research question, document analysis and questionnaires were employed as tools. The study is applied in nature, and the research method was trend analysis (trend studies). Given the simultaneous use of qualitative and quantitative methods, a mixed-methods approach was adopted. Data collection was conducted both through fieldwork (questionnaires) and library research (document analysis and literature review). Data analysis was carried out qualitatively through categorization, processing, and judgment, and quantitatively through the design, distribution, and collection of a questionnaire containing closed-ended questions. The data were analyzed using descriptive statistics (e.g., mean, variance, coefficient of variation) and inferential statistics. The closed-ended questions were measured using the Likert scale and interval scale. Finally, a final analysis was conducted to demonstrate the overlap of data obtained from various sources. Following the qualitative analysis, ten indicators were identified. In the quantitative analysis, the research hypotheses were tested using descriptive and inferential statistical formulas, and the following results were obtained: Regarding the drivers, ten indicators identified through qualitative analysis were assessed. Based on inferential analysis using the chi-square test, and considering the critical value and the test statistic, a relationship between the proposed indicators in the driver component and psychological operations in the AJA was established.

Keywords: Driver, Psychological operations, the Islamic Republic of Iran Army (AJA), Future studies, Military organizations.

1. Associate Professor in Futures Studies Department, Command and Staff University of the Islamic Republic of Iran Army, Tehran, Iran e.ejabi@casu.ac.ir

2. Corresponding Author. MSc Graduate in Defense Management, Command and Staff University of the Islamic Republic of Iran Army, Tehran, Iran karimimohsen614@gmail.com

پیشران‌های عملیات روانی در سازمان‌های نظامی؛ مورد مطالعه: ارتش جمهوری اسلامی ایران

ابراهیم ایجابی^۱، محسن کریمی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۸

چکیده

هدف کلی از انجام این تحقیق، شناخت پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران است. برای رسیدن به هدف بالا و پاسخ به سؤال تحقیق، از ابزارهای مطالعه اسناد و مدارک و پرسش‌نامه استفاده گردید. نوع تحقیق کاربردی و روش تحقیق از نوع تحلیل روند (روندپژوهی) است و باتوجه به بهره‌گیری همزمان از روش‌های کیفی و کمی، رویکرد تحقیق آمیخته انتخاب شد و روش جمع‌آوری داده‌ها به صورت میدانی (پرسش‌نامه) و کتابخانه‌ای (مطالعه اسناد و مدارک و بررسی پیشینه‌ها) بوده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به صورت کیفی شامل مراحل دسته‌بندی، پردازش و قضاوت، تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به صورت کمی از طریق طراحی و ارسال و جمع‌آوری یک پرسش‌نامه با تعدادی سؤال بسته و استفاده از آمار توصیفی (محاسبه میانگین، واریانس، ضریب تغییرات و...) و آمار استنباطی انجام شده است. سؤالات بسته با استفاده از طیف لیکرت و مقیاس فاصله‌ای اندازه‌گیری شده است. در انتها برای نشان‌دادن هم‌پوشانی داده‌های حاصل از منابع، تحلیل نهایی انجام گرفته است. پس از تجزیه و تحلیل کیفی، ۱۰ شاخص شناسایی گردید. در تجزیه و تحلیل کمی هم فرضیه‌های تحقیق با استفاده از فرمول‌های آمار توصیفی و استنباطی و تحلیل کمی، آزمون شده و نتایج زیر حاصل گردیده است: در مورد پیشران‌ها، با استفاده از تجزیه و تحلیل کیفی تعداد ۱۰ شاخص، مورد قضاوت قرار گرفت و باتوجه به تحلیل استنباطی آزمون کای - دو و با در نظر گرفتن مقدار بحرانی و مقدار آماره آزمون به دست آمده، وجود رابطه بین شاخص‌های مطرح شده در مؤلفه پیشران و عملیات روانی در آجا ثابت گردید.

کلیدواژه‌ها: پیشران، عملیات روانی، ارتش جمهوری اسلامی ایران، آینده‌پژوهی، سازمان‌های نظامی.

۱. دانشیار گروه آینده‌پژوهی، دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران

e.ejabi@casu.ac.ir

۲. کارشناسی‌ارشد مدیریت دفاعی، دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران، (نویسنده

مسئول) karimimohsen614@gmail.com

مقدمه

عملیات روانی به قبل از هبوط آدم و حوا در زمین برمی‌گردد؛ در جایی به نام جنت که شیطان بر روی آدم عملیات روانی انجام می‌دهد و باعث هبوط آدم و حوا به زمین می‌گردد. بعد از آن، در اولین درگیری فیزیکی در روی زمین، یعنی درگیری فرزندان آدم، پیش از آغاز اقدام و عملیات نظامی (تصمیم قاییل به قتل هابیل)، قاییل عملیات روانی انجام می‌دهد تا هابیل را از مسیر خود جدا و منحرف کند؛ اما هنگامی که عملیات روانی مؤثر نیفتاد به قتل او اقدام کرد. این نخستین عملیات روانی در زمین و بین انسان بوده است و این روند در روی زمین به مراتب متعددی تکرار گردید تا جایی که عملیات روانی در جنگ‌های نظامی نیز کاربرد پیدا کرد و برای اولین بار در جنگ کیدئون با مادها استفاده گردید (برون، ۱۳۹۶، ص. ۱)؛ ولی اولین بار در روزهای اول جنگ جهانی دوم این نوع عملیات شناخته شد (بهمنش، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۷) و سپس یگان‌هایی به صورت سازمان‌یافته تشکیل گردید.

با گذشت زمان و تکامل اجتماعی و ظهور منادیان نجات انسان‌ها و مذموم شناخته شدن خونریزی و خشونت، بشر به فکر یافتن راه‌های دیگری غیر از برخورد فیزیکی افتاد که به وسیله آن بتواند با استفاده از قدرت تفکر و ابزارهای دراختیار، با هم‌نوع خود رابطه برقرار کند و برای رسیدن به اهداف خود، نسبت به تحمیل اراده و تحت تسلط قراردادن دیگران اقدام کند که این اقدام مستلزم شناخت طرف مقابل و پیش‌بینی آینده است.

از سوی دیگر، انسان همواره در طی تاریخ مشتاق بوده که بتواند آینده خود را پیش‌بینی کند تا شاید از این مجرا گامی مؤثر در ساخت آن بردارد. امروزه جهان بسیار پیچیده شده است و دانش نیز به طور گسترده‌ای پراکنده گردیده؛ به گونه‌ای که بشر چاره‌ای جز این ندارد که برای تصمیم‌گیری موفقیت‌آمیز، دانش متخصصان و ذی‌نفعان حوزه‌های مختلف علوم را به کار بندد. آینده در زندگی انسان‌ها همواره از جایگاه خاصی برخوردار بوده است؛ چراکه گذشته با وجود اینکه نباید هرگز فراموش شود، از دست‌رفته محسوب می‌شود و حال نیز با پلک برهم‌زدنی می‌گذرد و آنچه آرزوهای ما را به یقین پیوند می‌زند، آینده است. آینده خواه‌ناخواه فرا خواهد رسید و با کمی دقت می‌توانیم شکوفه‌های آن را در همین لحظه مشاهده کنیم. پس چه بهتر که در ترسیم و شکل‌بخشیدن به آن، خود را سهیم بدانیم (حیدری، ۱۳۹۳، ص. ۷۰).

برای ترسیم آینده می‌توان از روش‌ها و فنون آینده‌پژوهی که مطرح‌ترین آن سناریوپردازی،

تحلیل روندهای کمی، تحلیل روندهای کیفی، روش دلفی و شبیه‌سازی است، استفاده کرد. از همین رو باتوجه به موضوع و اهداف تحقیق، محقق حاضر سعی دارد با روش روندپژوهی، پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران در گذشته و حال را بررسی و درنهایت این روند را برای آینده بر پایه عدم قطعیت پیش‌بینی کند.

از آنجاکه در هر جامعه‌ای، امنیت در صدر امور قرار گرفته، بنابراین توجه به آن که وظیفه اسلامی و عرفی نیروهای مسلح است و در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز درج گردیده، در درجه اهمیت بالایی قرار دارد؛ بدین منظور می‌بایست به قدرت نظامی که یکی از مؤلفه‌های اصلی قدرت ملی است، توجه ویژه داشت. یکی از عملیات‌هایی که در بین نیروهای نظامی و غیرنظامی کاربرد دارد، عملیات روانی است که کارایی آن در بعد نظامی در نبردها بیشتر ملموس است و به‌کارگیری صحیح آن می‌تواند نتیجه جنگ را به نفع نیروهای خودی تغییر دهد و حتی از وقوع آن جلوگیری کند؛ بنابراین اهمیت عملیات روانی بر کسی پوشیده نیست و به‌منظور ارتقای عملکرد نیروهای نظامی در مقابله با آن، می‌بایست نسبت به روند تحولات عملیات روانی تأمل بیشتری کرد تا ارتش جمهوری اسلامی به‌عنوان نیروی نظامی بتواند مأموریت خود را با موفقیت انجام دهد.

مرتبط با موضوع تحقیق و باتوجه به پیشرفت علم و دانش، استفاده از فناوری‌های ارتباطی - اطلاعاتی جدید، سبب پیچیدگی عملیات روانی شده است؛ بنابراین درک مقابله با سازوکارهای آن هوشیاری زیادی را می‌طلبد و ارتش جمهوری اسلامی ایران باید در مقابل تهدیدهای پیش‌رو آمادگی خود را حفظ کند که در این راستا، باید نخست ماهیت، ابعاد کلی، پیامدها و پیشران‌های عملیات روانی را با دقت بیشتر بررسی و شناسایی کند تا بتواند از غافلگیری و صدمه‌پذیری قابل‌پیشگیری جلوگیری به عمل آورد؛ بنابراین باتوجه به تهدیدات بیان‌شده، مسئله مهم محقق در این پژوهش، عملیات روانی به‌عنوان یکی از گزینه‌های عملیات نظامی است که ارتش جمهوری اسلامی ایران برای رسیدن به اهداف خود، به‌صورت مستمر به آن می‌اندیشد و برای پیشرفت در این زمینه بررسی می‌کند. در این راستا محقق در نظر دارد به‌وسیله بهترین و مرتبط‌ترین روش آینده‌پژوهی (باتوجه به موضوع مقاله) که فرایند برنامه‌ریزی، جهت‌دهی و هماهنگی است، نسبت به پیش‌بینی پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران، اقدامات لازم را به‌عمل آورد و قبل از شروع هرگونه تهدید در زمینه عملیات روانی، به سؤال زیر پاسخ دهد که:

پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران کدامند؟

مبانی نظری

آینده‌پژوهی

از دیرباز، بشر همواره به دنبال راهکاری بوده است تا بتواند آینده را پیش‌بینی کند. کف‌بینی و ستاره‌خوانی از دیرینه‌ترین نمونه‌های این تلاش به شمار می‌روند (صفایی، ۱۳۹۶، ص. ۵۹). در سال ۱۹۴۳، یک دانشمند علوم اجتماعی آلمانی به نام Ossip Flechteim اصطلاح «آینده‌شناسی» را ابداع کرد. آینده‌پژوهی قرار بود در کار خود نظام‌مند و علمی باشد و امکان پیش‌بینی‌های آموزش‌دیده در طیف وسیعی از جهت‌های ممکن را فراهم کند. فلشتیم در مقاله خود با عنوان «آموزش آینده» در سال ۱۹۴۵ مطالعه آینده را به‌عنوان یک رشته دانشگاهی توصیه کرد (Potts, 2018, p. 106). مطالعه آینده نوین (آینده‌پژوهی) در اواخر دهه ۱۹۵۰ و اوایل دهه ۱۹۶۰ با آثار افرادی مانند هرمان کان (۱۹۶۲) که «اندیشیدن به غیرقابل‌تصور» را بررسی کردند، آغاز شد. رویکرد کان بنیادی بود زیرا گفتمان را از کشف پنهان در آنچه هست، به کاوش در آنچه می‌تواند باشد سوق داد. آلترناتیوها یا سناریوها از دنیای داستان‌نویسان به سمت تحلیلگران سیاسی و کارشناسان اتاق فکر و درنهایت به راهبرد ملی حرکت کردند. در دهه ۱۹۶۰، با تلاش جیمز داتور، تدریس دوره‌های آینده‌پژوهی در ایالات متحده آمریکا و درنهایت در سراسر جهان شروع شد و با انتشار شوک آینده آلوین تافلر (۱۹۷۰) و بعداً موج سوم (۱۹۸۱)، تفکر آینده (اگر نگوئیم آینده‌پژوهی) از محافل دانشگاهی به بحث عمومی منتقل گردید. آینده به‌عنوان یک مفهوم فرا رسیده بود. با این حال، گفتمان‌های مربوط به آینده، به‌جای اینکه به‌طور موقتی آزاد شوند یا در تودرتو باشند، بر فناوری متمرکز می‌مانند. با تشکیل انجمن جهانی آینده در آمریکا و موفقیت روش‌های سناریوی شل که سه آینده ممکن مختلف را فرض می‌کند، معاملات آتی به‌عنوان راهی برای کاهش ریسک و حرکت به سمت بهینه‌سازی، وارد دنیای تجارت شد. در این رویکرد، آینده از طریق برون‌یابی کشف می‌شود. از طریق پیش‌بینی، می‌توان سود به دست آورد و مدیریت را بهینه کرد. آینده بخشی از اهلی شدن زمان شده بود. حتی با ظهور جنبش نوین زیست‌محیطی، پیش‌بینی پایان زمین از مدل‌سازی علمی نشئت می‌گرفت. با این حال، دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ دوره‌ای نبودند که علم اجازه داشته باشد بدون چالش سفر کند و بعد از آن، تلاش‌های اخیر در مطالعات آینده به شرح ذیل متمرکز شده است:

۱. در مورد روش‌های تغییر درونی، شامل CLA (تحلیل لایه‌ای علی) که خود، مثلث آینده، آینده‌نگری روایی و رویکرد انتگرال را تشکیل می‌دهد.
 ۲. آینده‌ها یا آینده‌های همه‌جانبه که گروه‌ها وارد آینده می‌شوند، آینده را از طریق نمایش‌ها و ویدیوها تجربه می‌کنند.
 ۳. یادگیری اقدام مشارکتی: آینده توسط متخصصان برای شهروندان انجام نمی‌شود، بلکه توسط هم‌تایان برای هم و با یکدیگر انجام می‌شود (Inayatullah, 2019, P. 142).
- اندیشیدن به آینده، از انتهای قرن نوزدهم تا نیمه دوم قرن بیستم، از حالت آرمان‌گرایانه به صورت تلاش برای پیش‌بینی علمی تغییر وضعیت داد (امیر، ۱۳۹۰، ص. ۲۵). امروزه جهان بسیار پیچیده شده است و دانش نیز به طور گسترده‌ای پراکنده گردیده به گونه‌ای که بشر چاره‌ای جز این ندارد که برای تصمیم‌گیری موفقیت‌آمیز، دانش متخصصان و ذی‌نفعان حوزه‌های مختلف علوم را به کار بندد. آینده در زندگی انسان‌ها همواره از جایگاه خاصی برخوردار بوده است؛ چراکه گذشته با وجود اینکه نباید هرگز فراموش شود، از دست‌رفته محسوب می‌شود و حال نیز با پلک برهم‌زدنی می‌گذرد و آنچه آرزوهای ما را به یقین پیوند می‌زند، آینده است. آینده خواه‌ناخواه فرا خواهد رسید و با کمی دقت می‌توانیم شکوفه‌های آن را در همین لحظه مشاهده کنیم. پس چه بهتر که در ترسیم و شکل بخشیدن به آن خود را سهیم بدانیم (خزایی و محمودزاده، ۱۳۹۲، ص. ۷۰).
- آینده‌پژوهی رویکردی تلفیقی نسبت به جهان است. آینده‌پژوه به رشته‌های مختلفی گریز می‌زند تا بتواند از مجموعه مطالعات میان‌رشته‌ای خود، به ایده‌های بدیع و کارآمدتر دست پیدا کند. هدف آینده‌پژوه این است که از خلال یک بافت پژوهشی پیش‌رو به دیدگاهی اجمالی برسد (صفایی، ۱۳۹۶، ص. ۵۸).
- محور اصلی آینده‌پژوهی پرداختن به آینده پرابهام و تلاش در راستای ساخت آن است. آینده-پژوهی به‌عنوان دانشی فرارشته‌ای، برای رسیدن به این هدف خطیر، همچون سایر علوم، نیازمند ابزار و ادواتی خاص است. این دانش نو، روش‌های خود را از سایر علوم با قدمت بیشتر که به یقین مراحل رشد و بالندگی خود را به‌خوبی سپری کرده‌اند، به امانت گرفته و متناسب با نیاز خود بازآفرینی کرده است (حیدری، ۱۳۹۲، ص. ۳۵).
- در سال ۱۳۱۳، پس از جنگ جهانی دوم و به دنبال تجزیه و تحلیل فناوری‌های مورد استفاده در آلمان و ژاپن، آینده‌پژوهی به دلیل یک ضرورت نظامی در مؤسسه‌ای به نام راند در آمریکا مطرح

گردید و نخستین فعالیت آینده‌پژوهی در قالب یک تحلیل علمی، در سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ توسط گروهی از محققان به سرپرستی آگبرن، در زمینه جامعه‌شناسی در آمریکا انجام شد (بخشنامه جهانیان، ۱۳۹۷، ص. ۶۶) و در آینده نزدیک، ممکن است شاهد تحولات مهمی همچون استفاده گسترده از انرژی ارزان خورشید، رایانه‌های پوشیدنی یا مصرف داروی هدفمند باشیم.

پرسش کلیدی آن است که چگونه انبوه داده یا سردرگمی و ابهام موجود را به تصمیم‌گیری تبدیل کنیم. ما برای هر چیزی برنامه‌ای داریم به‌جز آنچه در واقع باید برای رسیدن به موفقیت در درازمدت بر روی آن برنامه‌ریزی کنیم. ما دارای طرح‌ها و برنامه‌های کسب‌وکار و بازار و نقش و کارکرد هستیم و زمان و انرژی زیادی را صرف این فرایندها می‌کنیم. ما آنها را با قدرت و قاطعیت تجزیه و تحلیل می‌کنیم. اما در بلندمدت، این طرح‌ها توانمندی‌های بنیادین موردنیاز آینده ما به‌منظور بازتاب تغییرات جهان اطرافمان نیستند. ما باید از تغییر پیش‌افزیم و آن را هدایت کنیم و منفعل بودن را کنار بگذاریم. این تغییرات شگرف که نشان‌دهنده آینده‌ای متفاوت در پیش‌روی بشر است، نشان از حرکت به سوی آینده‌ای جهانی شده دارد. آینده‌پژوهان بر این باور هستند که جهانی‌شدن پدیده‌ای است که به‌طور روزافزون در حال سایه گستردن بر ابعاد گوناگون جوامع بشری است. جهانی‌شدن به‌زودی تمامی انسان‌ها را در بر می‌گیرد و سبب خلق تقاضاهای فزاینده‌ای برای ملت‌ها می‌شود. این کتابچه در پی آن است که با معرفی دانش آینده‌پژوهی به‌عنوان ابزاری برای برپایی هوشمندانه آینده، بسترهای لازم برای اجرای فعالیت‌های آینده‌پژوهی را فراهم سازد (پدرام و جلالی‌وند، ۱۴۰۰، ص. ۱۸).

آینده‌پژوهان هدف آینده‌پژوهی را به سه دسته:

- حدس حالات ممکن آینده
- ارزیابی آینده محتمل
- و انتخاب آینده مطلوب

تقسیم می‌کنند. اکثر روش‌های آینده‌پژوهی فقط بر یک یا دو دسته از این اهداف استوارند؛ بنابراین، مطالعه طیف کامل آینده‌پژوهی، مستلزم بهره‌گیری از روش‌های متعددی است.

آینده‌پژوهی را می‌توان متشکل از پنج مرحله دانست. البته، اغلب پروژه‌های آینده‌پژوهی فقط روی یک یا دو مرحله تمرکز می‌کنند و سایر مراحل را به پروژه‌های بعدی اختصاص می‌دهند. این مراحل پنج‌گانه عبارتند از:

۱. شناسایی و نظارت بر تغییرات؛
۲. نقد و تحلیل تغییرات؛
۳. حدس حالات جایگزین؛
۴. تجسم حالت مطلوب؛
۵. برنامه‌ریزی و پیاده‌سازی اقدامات اندیشیده‌شده در راستای تحقق حالت مطلوب (صفایی، ۱۳۹۶، ص. ۶۰).

روند عملیات روانی

اولین عملیات روانی در مورد بشر «عملیات روانی شیطان علیه آدم» است. این جریان، پیش از هبوط به زمین و در آنجا که نام جنت^۱ را داشت روی داد. شیطان آدم را تنها با عملیات روانی آن جنت بیرون کرد، نه با عملیات فیزیکی. براین اساس می‌توان ادعا کرد که پیشینه عملیات روانی به قدمت آفرینش بشر است و پس از آن، در اولین درگیری در روی زمین، یعنی درگیری فرزندان آدم، پیش از آغاز اقدام و عملیات نظامی (تصمیم قابیل به قتل هابیل) عملیات روانی از سوی قابیل انجام شد تا هابیل را از مسیر خود جدا و منحرف کند، اما هنگامی که عملیات روانی مؤثر نیفتاد به قتل او اقدام کرد (موسوی، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۶).

در ۱۲۵۴ سال قبل از میلاد، کیدئون در جنگ با مادها، برخلاف رسوم نظامی زمان خود که هر دسته صد نفره یک مشعل داشتند، به هریک از سپاهیان مشعلی داد و این توهم را در ذهن دشمن ایجاد کرد که تعداد افرادش، صد برابر میزان واقعی است. در نتیجه توانست بدون هیچ درگیری به پیروزی دست یابد (عراقی و عراقی، ۱۳۹۹، ص. ۹۰).

عملیات روانی در صدر اسلام، ابتدا از سوی دشمنان پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و قرآن در ابعاد گوناگون و متنوعی به‌ویژه در طول ۱۳ سال حضور آن حضرت در مکه و در پوشش تهاجمی همه‌جانبه و گسترده برای نفی دعوت پیامبر اسلام و خاموش کردن ندای حق‌طلبی و عدالت‌خواهی او به کار گرفته شد که در قرآن از آن با عناوینی چون کید و مکر و... یاد شده است (مرادی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۹).

در زمان اسلام، پیامبر گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) نیز به بهره‌گیری از ابزار و شیوه‌های

۱. درخت‌زار انبوه به‌گونه‌ای که نور خورشید به زحمت دیده شود.

جنگ روانی با هدف هدایت انسان‌ها به سوی سعادت و برتری در جنگ پرداخت (مرادی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۳).

اعتقاد بر این است که مورخ و تحلیلگر نظامی بریتانیا، فولر، اولین کسی است که اصطلاح جنگ روانی را در سال ۱۹۲۰ به کار برد، هرچند که اقدامات نهفته در دل این اصطلاح، سابقه‌ای باستانی دارد (قیصری و قربی، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۱).

واژه جنگ روانی در آمریکا، پس از انتشار کتاب جنگ روانی نوشته فاراگو در سال ۱۹۴۲ گسترش یافت. در پایان جنگ دوم جهانی، این اصطلاح در فرهنگ واژگان وبستر وارد شد و بخشی از عبارت‌پردازی‌های سیاسی و نظامی آن زمان را تشکیل داد (حاتمی و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۴۴).

واژه «عملیات روانی» نیز در اوایل ۱۹۴۵، توسط کاپیتان «ام. زاچاریاس» در طرح عملیاتی متناسب به تشدید محاصره ژاپن توسط نیروهای دریایی آمریکا، به کار گرفته شد. این واژه بار دیگر در سال ۱۹۵۱ استفاده شد، یعنی زمانی که دولت ترومن یک کمیته راهبردی بین‌سازمانی را دوباره نام‌گذاری کرد و آن را «کمیته هماهنگی عملیات روانی» نامید (مرادی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۴).

طی جنگ جهانی دوم، اصطلاح جنگ روانی، به‌طور گسترده‌ای برای توصیف سازمان و به‌ویژه فعالیت افرادی به کار برده شد که در خدمت ارتش بودند یا از آن پشتیبانی می‌کردند و روند بهره‌گیری از عملیات روانی در جنگ دوم جهانی، جنگ سرد و... مورد بهره‌برداری قرار گرفت (قیصری و قربی، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۱). بعد از گذشت مدتی از این پیشرفت و تجربه استفاده از این فن در جنگ جهانی اول و دوم، واژه عملیات روانی جایگزین واژه جنگ روانی شد و به نظر می‌رسد جایگزینی این واژه به دلیل داشتن بار مثبت روانی و دارا بودن سطح گسترده‌تر از واژه جنگ روانی بوده باشد (ایزدی و خلفی، ۱۳۹۰، ص. ۶۹).

در سال ۱۹۵۰ و در پی تصویب پروژه نبرد بزرگ حقیقت، لزوم هماهنگ‌کردن سازمان‌های درگیر تبلیغات خارجی و فعالیت‌های آنها با یکدیگر احساس شد. براین‌اساس، ستاد راهبرد روانی به‌منظور هماهنگ‌کردن تمام برنامه‌های تبلیغات خارجی در قالب راهبرد روانی واحد تشکیل شد. در واقع، برای اولین بار، این فکر به وجود آمد که می‌توان در کنار راهبرد نظامی، راهبرد اقتصادی و مانند اینها، راهبرد روانی هم داشت و صرف‌نظر از نوع راهبرد نظامی یا سیاسی هر کشور، تمام

اقدامات روانی تبلیغاتی را در خط‌مشی مجرای هدایت کرد (برون، ۱۳۹۶، ص. ۴). دانشگاه واشنگتن نیز به هنگام عملیات ویتنام، برای اولین بار با دعوت از پرفسور هینزبرگ، روان‌شناس یهودی‌الاصل آلمانی، عملیات روانی را به‌صورت دانشگاهی مورد مطالعه و بررسی قرار دارد (روشنی، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۴) و در جنگ‌های اخیر نیز (مثلاً در جنگ ۳۳ روزه لبنان، واحد عملیات روانی رژیم صهیونیستی بیش از ۴۰ نوع اعلامیه رنگی و سیاه‌وسفید به تعداد ۱۷۰ میلیون برگ تهیه و طراحی و طی ۳۳ روز جنگ، از طریق زمین، هوا و دریا بر روی مردم لبنان پرتاب کرد (حاتمی و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۱۶)) عملیات روانی با روش‌های مختلف مورد استفاده قرار گرفت.

تحولات جنگ روانی باعث تحول مفهوم آن گردید و امروزه جنگ روانی در کلی‌ترین معنای آن به‌عنوان یکی از چهار عنصر اصلی قدرت تعریف می‌شود که در دوران جنگ و صلح، برای ارائه حداکثر پشتیبانی از سیاست‌ها به‌منظور افزایش احتمال پیروزی و نتایج مطلوب آن و کاهش امکان شکست به کار گرفته می‌شود (مصطفوی و همکاران، ۱۳۹۱، ص. ۲۹).

روش پژوهش

نوع تحقیق کاربردی و روش تحقیق از نوع تحلیل روند (روندپژوهی) بود و با توجه به بهره‌گیری همزمان از روش‌های کیفی و کمی، رویکرد تحقیق آمیخته انتخاب شد و روش جمع‌آوری داده‌ها به‌صورت میدانی (پرسش‌نامه) و کتابخانه‌ای (مطالعه اسناد و مدارک و بررسی پیشینه‌ها) بوده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به‌صورت کیفی شامل مراحل دسته‌بندی، پردازش و قضاوت و تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به‌صورت کمی از طریق طراحی و ارسال و جمع‌آوری یک پرسش‌نامه با تعدادی سؤال بسته و استفاده از آمار توصیفی (محاسبه میانگین، واریانس، ضریب تغییرات و...) و آمار استنباطی انجام شده است. سؤالات بسته با استفاده از طیف لیکرت و مقیاس فاصله‌ای اندازه‌گیری شده است. در انتها برای نشان‌دادن هم‌پوشانی داده‌های حاصل از منابع، تحلیل نهایی انجام گرفته است. جامعه آماری شامل افسران صاحب‌نظر در حوزه عملیات روانی و آینده‌پژوهی با سابقه خدمت ۲۵ سال به بالا و دارای مدرک تحصیلی کارشناسی‌ارشد به بالا و همچنین دارای مشاغل سرهنگی به بالا در حوزه عملیات روانی و تجربه کاری بیش از ۵ سال در حوزه عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران است که ۵۰ نفر برآورد می‌گردد. با استفاده از جدول مورگان و استفاده از فرمول کوکران، حجم نمونه ۳۲ نفر با

استفاده از روش نمونه‌گیری طبقاتی تصادفی از جامعه آماری انتخاب شد. روایی و پایایی ابزار مورد بررسی قرار گرفت و برای پایایی پرسش‌نامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده گردید. آلفای کرونباخ محاسبه‌شده برای کل پرسش‌نامه (۰/۸۷) حاکی از پایایی بالای این ابزار است.

یافته‌های پژوهش

به‌منظور شناسایی ویژگی‌های فردی اعضای جامعه نمونه، تعداد ۵ سؤال درخصوص سابقه خدمتی، میزان تحصیلات و مشاغل خدمتی طرح گردیده که نتایج به شرح زیر است. پاسخ‌های پرسش‌شوندگان به این سؤالات، به‌طور خلاصه در جداول زیر مشخص شده است:

جدول ۱. میزان سنوات خدمتی کارکنان جامعه نمونه

سنوات خدمتی	فراوانی	درصد فراوانی
کمتر از ۲۵ سال	۰	٪۰
۲۵ تا ۲۷ سال	۱۵	٪۴۷
۲۸ تا ۲۹ سال	۱۰	٪۳۱
۳۰ سال به بالا	۷	٪۲۲
جمع	۳۲	٪۱۰۰

جدول ۲. میزان تحصیلات کارکنان جامعه نمونه

میزان تحصیلات	فراوانی	درصد فراوانی
پایین‌تر از کارشناسی‌ارشد	۰	٪۰
کارشناسی‌ارشد	۲۸	٪۸۷
بالاتر از کارشناسی‌ارشد	۴	٪۱۳
جمع	۳۲	٪۱۰۰

جدول ۳. جایگاه خدمتی کارکنان جامعه نمونه

جایگاه خدمتی	فراوانی	درصد فراوانی
سرهنگ‌دومی	۰	٪۰
سرهنگی	۲۲	٪۶۹
بالاتر از سرهنگی	۱۰	٪۳۱
جمع	۳۲	٪۱۰۰

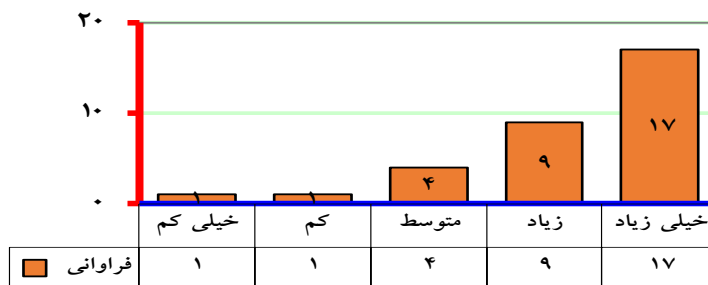
جدول ۴. میزان تجربه خدمتی در حوزه عملیات روانی کارکنان جامعه نمونه

میزان تجربه خدمتی در حوزه عملیات روانی	فراوانی	درصد فراوانی
پنج سال	۸	٪۲۵

میزان تجربه خدمتی در حوزه عملیات روانی	فراوانی	درصد فراوانی
شش تا ده سال	۱۹	۵۹٪
۱۰ سال به بالا	۵	۱۶٪
جمع	۳۲	۱۰۰٪

تجزیه و تحلیل توصیفی

درخصوص اینکه بین مؤلفه پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش رابطه معناداری وجود دارد یا خیر، مراتب طی ۱۰ شاخص از جامعه نمونه نظرخواهی گردید و به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده، نتایج پاسخ‌های پرسش‌شوندگان به سؤالات مطرح شده، از طریق جدول و نمودار، به شرح زیر ارائه می‌گردد:

نمودار ۱. توزیع فراوانی مربوط به کل پرسش‌ها

جدول ۵. توزیع فراوانی مربوط به کل پرسش‌ها

ردیف	مؤلفه	شاخص‌ها	میزان رابطه شاخص با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران				پراکندگی	واریانس	ضریب همبستگی	آماریت
			۱	۲	۳	۴				
۳	فرماندهی و مدیریت پیشران	هم‌اندیشی مستمر فرماندهان و نخبگان یگانی	۱	۱	۳	۸	۴/۳۴	۱/۰۱	۰/۲۳۱۰	۳
۶		راهبردهای عملیات روانی	۱	۱	۶	۹	۴/۱۳	۱/۰۸	۰/۲۵۲۰	۶
۸		سیاست‌ها	۲	۱	۴	۱۱	۴/۰۶	۱/۲۹	۰/۲۷۹۲	۸
۱	امنیتی / نظامی	فرماندهی نایب امام‌زمان (عج) بر نیروهای مسلح	۰	۱	۳	۹	۴/۴۴	۰/۶۴	۰/۱۸۰۴	۱
۹		ترویج تصویر مطلوب از نیروهای مسلح کشور با برگزاری رزمایش‌های نظامی	۲	۲	۴	۸	۴/۰۶	۱/۴۸	۰/۲۹۹۴	۹
۷		تخصیص ساختار مناسب و اعتبار کافی	۱	۲	۳	۸	۴/۲۵	۱/۱۶	۰/۲۵۳۶	۷

اولین	صفر	پراکنده	واریانس	پراکنش	میزان رابطه شاخص با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران					شاخص‌ها	مؤلفه	اعداد
					۰	۲	۵	۱۱	۱۴			
۲	۰/۲۲۱۳	۰/۸۵	۴/۱۶	۰	۲	۵	۱۱	۱۴	تکنیک‌ها و تاکتیک‌ها			
۵	۰/۲۴۶۴	۱/۱۰	۴/۲۵	۱	۲	۲	۱۰	۱۷	فناوری‌های نوین، اطلاعاتی و شناختی	فناوری / اجتماعی		
۴	۰/۲۴۵۹	۱/۰۶	۴/۱۹	۱	۱	۵	۹	۱۶	تعامل و هماهنگی بین سازمان‌های موازی			
۷	۰/۲۵۳۶	۱/۱۶	۴/۲۵	۲	۰	۳	۱۰	۱۷	محبوبیت، مقبولیت و مشروعیت عمومی			
-	۰/۲۴۸۴	۱/۱۰	۴/۲۱	۱	۱	۴	۹	۱۷	میانگین			

توصیف و تفسیر جدول و نمودار

باتوجه به جدول و نمودار فوق، نتایج حاصل بیانگر این مطلب است که از تعداد ۳۲ نفر پژوهش‌خوانندگان (جامعه نمونه)، به‌طور میانگین تعداد ۱۷ نفر (۵۳٪) گزینه خیلی زیاد، تعداد ۹ نفر (۲۸٪) گزینه زیاد، تعداد ۴ نفر (۱۳٪) گزینه متوسط، تعداد ۱ نفر (۳٪) گزینه کم و تعداد ۱ نفر (۳٪) گزینه خیلی کم را انتخاب کرده‌اند.

بنابراین، نتایج حاصل بیانگر این واقعیت است که ۸۱٪ افراد جامعه نمونه معتقدند که بین شاخص‌های تعیین‌شده و عملیات روانی در ارتش، به میزان زیاد به بالا ارتباط وجود دارد.

تجزیه و تحلیل استنباطی

نتیجه نظرخواهی درخصوص این سؤال طی ۱۰ سؤال از جامعه نمونه مطرح گردید که به‌منظور تجزیه و تحلیل و مشخص ساختن اطلاعات به‌دست‌آمده، میانگین پاسخ‌های پرسش‌شوندگان به سؤالات مطرح‌شده در سؤال یکم از طریق جدول و نمودار، ترتیب آزمون مرتبط با آن‌ها به شرح زیر انجام گردیده است:

در سطح تحلیلی و استنباطی، سؤال بالا از طریق آزمون کای - دو مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است؛ بنابراین می‌توان برای آزمون فرض آماری، مراحل چهارگانه زیر را تدوین کرد:

گام اول: تدوین فرضیه‌ها

فرضیه صفر یا H_0 : به نظر می‌رسد شاخص‌های تعیین‌شده رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران ندارد.

فرضیه یک یا H_1 : به نظر می‌رسد شاخص‌های تعیین‌شده رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران دارد.

گام دوم: آماره آزمون

در این پژوهش، به منظور بررسی تصادفی نبودن پاسخ‌های نمونه آماری فرضیه‌های تحقیق، از آزمون کای - مربع (آزمون خی دو) استفاده شده است.

جدول ۶. محاسبه آماره آزمون

ضرب توافقی	آماره آزمون کای مربع	میزان اهمیت					سؤال	مؤلفه
		خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد		
۰/۷۲۸۲	۳۶/۱۳	۱	۱	۳	۸	۱۹	۱	پیشران
۰/۶۳۶۱	۲۱/۷۵	۱	۱	۶	۹	۱۵	۲	
۰/۶۲۷۸	۲۰/۸۱	۲	۱	۴	۱۱	۱۴	۳	
۰/۷۳۹۵	۳۸/۶۳	۰	۱	۳	۹	۱۹	۴	
۰/۶۳۶۱	۲۱/۷۵	۲	۲	۴	۸	۱۶	۵	
۰/۷۰۰۴	۳۰/۸۱	۱	۲	۳	۸	۱۸	۶	
۰/۶۳۸۸	۲۲/۰۶	۰	۲	۵	۱۱	۱۴	۷	
۰/۶۹۶۷	۳۰/۱۹	۱	۲	۲	۱۰	۱۷	۸	
۰/۶۶۱۳	۲۴/۸۱	۱	۱	۵	۹	۱۶	۹	
۰/۷۰۰۴	۳۰/۸۱	۲	۰	۳	۱۰	۱۷	۱۰	
۰/۶۷۴۹	۲۶/۷۶	۱	۱	۴	۹	۱۷	میانگین	

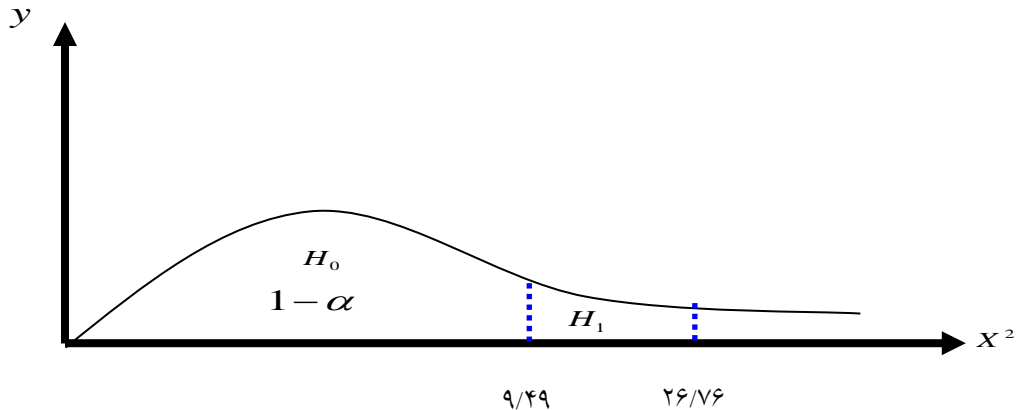
فراوانی مورد انتظار:

$$f_{e_{ij}} = \frac{\sum f_{o_{ij}}}{n} = \frac{32}{5} \Rightarrow f_{e_{ij}} = 6.4$$

$$\chi^2 = \sum \frac{(F_{o_i} - F_{e_i})^2}{F_{e_i}} = 26.76$$

گام سوم: مقدار بحرانی

$$df = r - 1 = 4 \quad \alpha = 0/05$$

گام چهارم: تصمیم‌گیری

باتوجه به مقدار بحرانی و مقدار آماره آزمون به دست آمده در بالا، از آنجاکه آماره آزمون با درجه آزادی ۴ و سطح خطای ۰/۰۵، در ناحیه H_1 قرار می‌گیرد و از مقدار بحرانی جدول بزرگ‌تر است، بنابراین فرضیه صفر رد و فرضیه ادعا تأیید می‌گردد؛ بنابراین شاخص‌های تعیین شده رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران دارد.

چون χ^2 نشان‌دهنده آن است که بین دو صفت متغیر ارتباط وجود دارد، برای محاسبه شدت آن (ضریب توافقی) از فرمول زیر استفاده می‌شود:

$$C = \sqrt{\frac{\chi^2}{(\chi^2 + n)}} = \sqrt{\frac{26.76}{(26.76 + 32)}} = 0.6749$$

یعنی شدت ضریب همبستگی (ضریب توافقی) بین شاخص‌های تعیین شده، دارای رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران به میزان ۶۷/۴۹٪ بوده است؛ بنابراین این دو متغیر از یکدیگر مستقل نیستند و باهم ارتباط دارند.

تجزیه و تحلیل آمیخته: تعیین رابطه شاخص‌های تعیین شده پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش**جمهوری اسلامی**

باتوجه به تجزیه و تحلیل و مقایسه نتایج مطالعه اسناد و مدارک (کیفی) و نیز تجزیه و تحلیل آماری نتایج به دست آمده از برگه‌های پرسش‌نامه (کمی) در خصوص رابطه شاخص‌های تعیین شده پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی، تحلیل نهایی آن به شرح زیر است:

فرماندهی نایب امام زمان (عج) بر نیروهای مسلح با ضریب پراکندگی ۰/۱۸۰۴ در اولویت اول، تکنیک‌ها و تاکتیک‌ها با ضریب پراکندگی ۰/۲۲۳۱ در اولویت دوم، هم‌اندیشی مستمر

فرماندهان و نخبگان یگانی با ضریب پراکندگی ۰/۲۳۱۰ در اولویت سوم، تعامل و هماهنگی بین سازمان‌های موازی یگانی با ضریب پراکندگی ۰/۲۴۵۹ در اولویت چهارم، فناوری‌های نوین، اطلاعاتی و شناختی با ضریب پراکندگی ۰/۲۴۶۴ در اولویت پنجم، راهبردهای عملیات روانی با ضریب پراکندگی ۰/۲۵۲۰ در اولویت ششم، محبوبیت، مقبولیت و مشروعیت عمومی و تخصیص ساختار مناسب و اعتبار کافی با ضریب پراکندگی ۰/۲۵۳۶ در اولویت هفتم، سیاست‌ها با ضریب پراکندگی ۰/۲۷۹۲ در اولویت هشتم و ترویج تصویر مطلوب از نیروهای مسلح کشور با برگزاری رزمایش‌های نظامی با ضریب پراکندگی ۰/۲۴۹۲ در اولویت نهم قرار گرفتند. در نهایت شاخص‌های تعیین‌شده پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی با آماره آزمون (۲۶/۷۶) مورد تأیید قرار گرفت.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

- باتوجه به تحلیل انجام‌گرفته در رابطه با هدف تحقیق، تبیین پیشران‌های مؤثر در عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران، موارد زیر در خصوص مؤلفه پیشران، مورد توجه قرار می‌گیرند:
- ✓ فرماندهی نایب امام زمان (عج) بر نیروهای مسلح، مؤثرترین مؤلفه پیشران عملیات روانی است؛
 - ✓ تکنیک‌ها و تاکتیک‌ها تأثیر مستقیم بر مؤلفه پیشران عملیات روانی دارد؛
 - ✓ هم‌اندیشی مستمر فرماندهان و نخبگان یگانی رابطه مستقیم با پیشران عملیات روانی دارد؛
 - ✓ تعامل و هماهنگی بین سازمان‌های موازی یکی از عوامل پیشران عملیات روانی است.
 - ✓ فناوری‌های نوین، اطلاعاتی و شناختی یکی از مولفه‌های مؤثر بر مؤلفه پیشران عملیات روانی است.
 - ✓ راهبردهای عملیات روانی، بر پیشران‌های عملیات روانی مؤثر است.
 - ✓ محبوبیت، مقبولیت و مشروعیت عمومی بین افراد جامعه نیز از شاخص‌های مؤثر در آینده‌پژوهی عملیات روانی است.
 - ✓ تخصیص ساختار مناسب و اعتبار کافی می‌تواند از عوامل مؤثر بر مؤلفه پیشران عملیات روانی باشد.
 - ✓ سیاست‌ها از جمله عوامل مؤثر بر مؤلفه پیشران عملیات روانی است.
 - ✓ ترویج تصویر مطلوب از نیروهای مسلح کشور با برگزاری رزمایش‌های نظامی می‌تواند بر

پیشران‌های عملیات روانی مؤثر باشد.

نتیجه نهایی: باتوجه‌به مقدار بحرانی (۹/۴۹) و مقدار آماره آزمون (۲۶/۷۶) به‌دست‌آمده، از آنجا‌که آماره آزمون با درجه آزادی ۴ و سطح خطای ۰/۰۵، در ناحیه H_1 قرار گرفت و از مقدار بحرانی جدول بزرگ‌تر است، بنابراین بین مؤلفه پیشران و شاخص‌های تعیین‌شده ارتباط وجود دارد. شدت این ارتباط یعنی ضریب توافقی بین مؤلفه پیشران و شاخص‌های تعیین‌شده، به میزان ۶۷/۴۱٪ است.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- امیر، آرمین (۱۳۹۰). روش‌های تحقیق در آینده‌پژوهی. پیام پژوهش، ۹ (۱۰۲).
- ایزدی طامه، احمد و خلفی، حسن (۱۳۹۰). شناسایی و تعیین شیوه‌ها و روش‌های عملیات روانی رژیم صهیونیستی علیه حزب‌الله در جنگ ۳۳ روزه. فصلنامه روان‌شناسی نظامی، ۲ (۸).
- بخشنده، آرزو و جهانیان، رمضان (۱۳۹۷). آینده‌پژوهی. نشریه مطالعات کاربردی در علوم مدیریت و توسعه، ۳ (۱۱).
- برون، مهرداد (۱۳۹۶). عملیات روانی در جنگ‌های نوین حال و آینده. هفتمین همایش سراسری پدافند جنگ‌های نوین، تهران، <https://civilica.com/doc/762097>.
- بهمنش، مرتضی (۱۳۸۷). کاربرد عملیات روانی در پشتیبانی از عملیات تاکتیکی. علوم و فنون نظامی، ۵ (۱۲).
- پدرام، عبدالرحیم و جلالی‌وند، عباس (۱۴۰۰). مقدمه‌ای بر آینده‌پژوهی (جلد یکم آشنایی با آینده‌پژوهی). تهران، انتشارات مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- شیربیگی، محمد؛ حاتمی، حمیدرضا؛ مرادی، حجت‌اله؛ باصری، احمد و حبیبی، محمدباقر (۱۳۹۴). تحلیل محتوای تطبیقی «اعلامیه‌های عملیات روانی» توزیع شده در جنگ‌های افغانستان، عراق و لبنان. روان‌شناسی نظامی، ۴ (۱۶).
- حیدری، امیر هوشنگ (۱۳۹۳). آینده‌پژوهی. تهران، نشریه کتاب ماه.
- حیدری، امیر هوشنگ (۱۳۹۲). مبانی، اصول و روش‌های آینده‌پژوهی. تهران، نشریه کتاب ماه.
- جمشیدی‌راد، جعفر و شکری، علی (۱۳۹۴). آینده‌پژوهی در تحلیل عملیات روانی. کنفرانس ملی آینده‌پژوهی، علوم انسانی و توسعه. [SID https://sid.ir/paper/823488/fa](https://sid.ir/paper/823488/fa)
- خزایی، سعید و محمودزاده، امی (۱۳۹۲). آینده‌پژوهی. اصفهان، نشر علم‌آفرین.
- رضائی، اشکان و معتمدی، مهران (۱۳۹۹). حجاب، امنیت روانی و جسمی زنان در ایران باستان و صدر اسلام. اولین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی، علوم اجتماعی و علوم انسانی، <https://civilica.com/doc/1171285>
- روشنی، رضا (۱۳۹۷). چشم‌انداز و اولویت‌های راهبردی ج.ا.ایران برای مقابله با عملیات روانی دشمن. مطالعات دفاعی استراتژیک، ۱۶ (۷۱).
- صفایی، منیژه (۱۳۹۶). آینده‌پژوهی. ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی، ۳ (۲۱۱).
- عراقی، عبدالله و عراقی، مصطفی (۱۳۹۹). عملیات روانی در جنگ‌های آینده. تهران، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.
- قیصری، نوراله و قربی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۱). بررسی ابعاد نرم‌افزاری قدرت و پدیده عملیات روانی. ماهنامه مهندسی فرهنگی، ۶۵ (۶۶).
- مرادی، علی؛ طیبی جبلی، مرتضی و حیدری، محمدعلی (۱۳۹۵). بررسی واکاوی فقهی و حقوقی عملیات روانی. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، ۲ (۴۴).

- مصطفوی، سیدمحمدرضا و همکاران (۱۳۹۱). کلیات و مفاهیم جنگ روانی. تهران، انتشارات سیب سبز.
- موسوی، سیدعبدالرحیم، و کامکار، مهدی (۱۳۹۰). بررسی مزیت‌های عملیات روانی در نیروهای مسلح ج.ا.ایران. *مطالعات دفاعی/استراتژیک*. SID. [https://sid.ir/paper/485149/fa\(44\)](https://sid.ir/paper/485149/fa(44))

(ب) منابع انگلیسی

- Potts, J. (2018). Futurism, futurology, future shock, climate change Visions of the future from 1909 to the present. *PORTAL Journal of Multidisciplinary International Studies*.
- Inayatullah, S. (2019). Futurology. In *Critical Terms in Futures Studies* (pp. 139-143). Palgrave Macmillan, Cham.

